

مدل اضطراری دادرسی مدنی در روزگار کرونا^۱

(مقاله علمی-پژوهشی)

حسن محسنی *

چکیده

مدل اضطراری دادرسی مدنی مدلی موقتی، حیاتی، سریع و بهینه است. برای تحقق این راهکار، مدیریت بحران کرونا در دستگاه قضایی، بایسته است برخی ابهامات که در نتیجه برداشت از اصول قانون اساسی و وظایف ذاتی دستگاه قضایی پدیدار می‌شود، زوده‌گردد و هر گمانی شکسته شود. اصل همیشگی بودن دادگستری با تعطیلی موقتی و تعلیق ذات عمل قضایی و توسعه ابزارهای الکترونیک و غیرحضوری ناسازگاری ندارد. سامانه قضایی ایران باید به آموزه‌های جهان درگیر با کرونا برای بازاندیشی در برخی قواعد و آیین‌های دادرسی بهره‌بردار و خود را برای جهان پسا کرونا و تدوین آیین دادرسی چابک، کم‌هزینه، سریع و غیرحضوری آماده کند.

کلیدواژه‌گان:

کرونا، پاندمی، دادگستری.

---

۱. این مقاله به سفارش «مرکز ملی تحقیقات حقوق سلامت» نگارش یافته است.
* دانشیار، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران.

مقدمه

شیوه دادرسی که در حال حاضر در نظام حقوقی ایران وجود دارد، شیوه‌ای برگرفته از نیازهای تاریخی-سیاسی-حقوقی ایران و کشورهای مختلف است و تحولات سال‌های متمادی نظام‌های حقوقی مختلف در این شیوه دادرسی دیده شده و نتیجه این مدلی شده است که اینک جریان دارد. از نگاه تاریخی، در نظام حقوق مشترک در اروپا که پیش از انقلاب کبیر فرانسه رایج بود، اصرار زیادی به کتبی بودن دادرسی وجود داشت؛ یعنی فرایند دادرسی در صورتی که مراحل آن به شکل مکتوب صورت نمی‌گرفت، باطل و مردود بود. بنابراین شخصی که می‌خواست دادخواهی کند، باید عمل دادخواهی خود یا حتی دلیل شهادت خود را به قلم اشخاصی که واسطه میان قاضی و اصحاب دعوا بودند، می‌نوشت و برای قضاوت ارسال می‌کرد. در نتیجه در این شیوه دادرسی، قضاوت می‌توانستند با دریافت پاسخ‌ها، بدون حضور اصحاب دعوا، رسیدگی کنند.^۱ کاپلتی و گارت نوشته‌اند که این موضوع اشکالات زیادی در نظام دادرسی وقت ایجاد می‌کرد: اول اینکه هرکسی که بهتر و با زبان لاتین درخشان‌تری متن دادخواهی یا دفاعیه خود را می‌نوشت، احتمال برنده شدنش در دعوا بیشتر بود؛ دوم اینکه رسیدگی طبق این شیوه خیلی طولانی بود؛ چراکه باید تبادل لوایح صورت می‌گرفت و همه جزئیات لوایح باید به اطلاع طرف مقابل نیز می‌رسید؛ سوم اینکه دیوانسالاری شدیدی ایجاد کرده بود و مردم را نسبت به دادگستری و قضاوت بی‌اعتماد کرده بود و نتیجتاً مردم دیگر به دادگستری برای حل اختلافاتشان یا مراجعه نمی‌کردند یا مراجعه به وراثشان ارث می‌رسید.^۲ تقریباً به فاصله چند سال مانده به انقلاب کبیر فرانسه، کوشش شد تا همه این نواقص مرتفع شوند و اصل این موضوع که مردم باید حق داشته باشند نزد قاضی حاضر شوند و اظهاراتشان را شفاهی مطرح کنند، پذیرفته شد.

یکی از ویژگی‌های برجسته که در اصلاحات پذیرفته شد، این بود که مردم اجازه یافتند مستقیماً به قاضی دسترسی داشته باشند. این شیوه دادرسی (حضور) و مواجهه مستقیم قضاوت

۱. نک: کاپلتی، مورو و برایان جی گارت، *آیین دادرسی مدنی* (مقدمه-سیاست‌ها، گرایش‌ها و اندیشه‌ها در آیین دادرسی مدنی)، مجلد نخست از جلد ۱۳ دایره‌المعارف بین‌المللی حقوق تطبیقی، برگردان و پژوهش دکتر حسن محسنی، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۸، صص ۲۷-۵۰.

۲. همان.

با اصحاب دعوا، همان چیزی است که امروز در بحران شیوع بیماری کرونا، برای نظام‌های قضایی ایجاد واهمه کرده و همه را به درنگ در مورد این شیوه دادرسی واداشته است. شاید بتوان ادعا کرد که بیش از صد سال است در دنیا پدیده‌ای همچون شیوع بیماری کرونا، به صورت یک پاندمی، یعنی همه‌گیری جهانی، به این صورت اتفاق نیفتاده است.^۱ بنابراین نه در نظام حقوقی ما و نه در نظام‌های حقوقی دیگر، شیوه رسیدگی متناسب با این شرایط پیش‌بینی نشده است.

در این نوشته نخست به تحولات حقوق ایران می‌پردازیم و سپس به جایگاه و مفهوم مدل اضطراری در آیین دادرسی مدنی می‌پردازیم و در بند سوم به مقوله غافلگیری بشر در روزگار کرونایی خواهیم پرداخت و سرانجام با تأکید بر عذر موجه و نگاه تعلیقی، برخی پیشنهادها را برای مدیریت این بحران در دستگاه قضایی پیشنهاد خواهیم نمود.

۱. تحولات شیوه دادرسی در نظام حقوقی ایران

۱.۱. تحولات سال ۱۳۱۸

در زمان نگارش قانون آیین دادرسی مدنی ۱۳۱۸، نظام حقوقی ایران نوعی شیوه دادرسی بینابین را پذیرفت. در این قانون، هم رسیدگی شفاهی نزد قاضی و هم رسیدگی کتبی پذیرفته شد. در این قانون، به رسیدگی نزد قاضی (یا مستقیم)، اصطلاحاً رسیدگی اختصاری گفته شد و به رسیدگی با تبادل لوایح، رسیدگی عادی می‌گفتند. این تقسیم‌بندی که ناظر به مرحله نخستین دادرسی مدنی است، به نحوه اصل در این مرحله پذیرفته شد. در دادگاه‌های بالاتر، یعنی در دادگاه پژوهش و در دیوان عالی کشور، اصل بر همان شیوه دادرسی مکتوب و مبتنی بر تبادل لوایح بود، مگر اینکه قضات رسیدگی‌کننده حضور اصحاب دعوا را لازم می‌دانستند. در ماده ۱۴۳ قانون آیین دادرسی مدنی ۱۳۱۸، چنین آمده بود:

«در موارد مفصله زیر قواعد دادرسی اختصاری رعایت می‌شود:

۱. باید به روان کسانی که در این بیماری جانشان را از دست داده‌اند، درود فرستاد و طلب آمرزش کرد. باید از کادر درمان کشور و به ویژه پرستاران فداکار و پزشکان جان‌نثارمان قدرانی کرد که مدیونشان هستیم.

۱. دعاوی حاصله از اجاره خانه و انبار و دکانین و امثال آن و دعاوی راجعه به اجرت‌المثل اعیان مذکوره.
  ۲. دعاوی که داخل در صلاحیت دادگاه‌های بخش است.
  ۳. دعاوی بازرگانی و دعاوی راجعه به علائم صنعتی و اختراعات.
  ۴. اختلافات راجعه به اسناد سجلی.
  ۵. دعاوی مربوط به حقوق زوجیت.
  ۶. مطالبه نفقه زوجه و اقارب.
  ۷. منازعات و اختلافات راجعه به اجرای احکام و برگ‌های لازم‌الاجرای ثبت اسناد.
  ۸. دعاوی راجعه به خسارت دادرسی در صورتی که مستقلاً اقامه شده باشد.
  ۹. دعاوی راجعه به اعسار.»
- همچنین در مواد ۱۵۰ تا ۱۵۱ این قانون، به همین تعادل و تراضی در برگزیدن دادرسی اختصاری و عادی تصریح شده بود:
- «در صورتی که طرفین دعوی در موارد دادرسی اختصاری به دادرسی عادی تراضی نمایند، دادگاه باید دادرسی را به طرز عادی جریان دهد.»
- «سایر ترتیبات در دادرسی اختصاری مثل دادرسی عادی است، مگر آنچه را که قانون استثناء کرده باشد.»

۱.۲. تحولات پس از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷

با وقوع انقلاب اسلامی، کارآمدی شیوه کتبی به علت همان ایراداتی که قبلاً گفته شد و اینکه ادعا می‌شد دقت رسیدگی هم در آن تا اندازه‌ای پایین است، زیر سؤال رفت تا اینکه به موجب ماده ۱۱ لایحه قانونی تشکیل دادگاه‌های عمومی سال ۱۳۵۸ شیوه دادرسی کتبی از نظام حقوقی ایران در مرحله نخستین دادرسی‌های مدنی به کلی حذف شد: «رسیدگی به کلیه دعاوی حقوقی با رعایت قواعد دادرسی اختصاری به ترتیب مقرر در قانون آیین دادرسی مدنی به عمل خواهد آمد. مع‌الوصف اموری که سابقاً به طریق اختصاری و یا بدون تشریفات آیین دادرسی رسیدگی می‌شده به همان ترتیب رسیدگی خواهد شد. احکام غیابی قابل واخواهی در دادگاه صادرکننده حکم است.»

افزون بر این، در ماده ۱ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب سال ۱۳۷۳ به نحو نمادین و افتخارآمیز چنین آمد: «به منظور رسیدگی و حل و فصل کلیه دعاوی و مراجعه مستقیم به قاضی و ایجاد مرجع قضایی واحد، دادگاه‌هایی با صلاحیت عام به شرح مواد آتیه تشکیل می‌شوند». این رویه و آیین در قانون آیین دادرسی مدنی سال ۱۳۷۹ نیز پذیرفته شد. اکنون و با شیوع ویروس کرونا که نیاز به شیوه دادرسی غیرحضوری بیش‌ازپیش احساس می‌شود، حذف این شیوه موردنقد قرار گرفته است و گفته می‌شود که اگر این شیوه باقی بود، احتمالاً می‌توانست برخی از مشکلات کنونی را برطرف نماید.

ممکن است اشکال شود که در قانون آیین دادرسی مدنی ۱۳۷۹ در برخی مواد به امکان ارسال لایحه به جای حضور شخصی خواهان و خوانده اشاره شده است. به‌عنوان مثال، ماده ۹۳ این قانون بیان می‌دارد: «اصحاب دعوا می‌توانند در جلسه دادرسی حضور یافته یا لایحه ارسال نمایند»، ولی توجه به این نکته ضروری است که شیوه دادرسی مبتنی بر تبادل لوایح، با این مسئله که اصحاب دعوا بتوانند به‌جای حضور لایحه بدهند، متفاوت است؛ چرا که شیوه تبادل لوایح از ابتدا غیرحضوری است.

با این حال، در وضعیت کنونی، نمونه‌ای از شیوه دادرسی غیرحضوری در مرحله نخست دادرسی در دیوان عدالت اداری دیده می‌شود؛ یعنی اشخاص به شعب دیوان مراجعه نمی‌کنند، بلکه دادخواست تنظیم نموده، می‌فرستند و این دیوان پس از تبادل لوایح، رأی می‌دهد. شعبه دیوان نیز چنانچه ضرورت داشته باشد، می‌تواند اصحاب دعوا را به شعبه دعوت کند. آنچنان که در ماده ۳۰ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ می‌بینیم: «طرف شکایت موظف است ظرف یک ماه از تاریخ ابلاغ، نسبت به ارسال پاسخ اقدام کند. عدم وصول پاسخ، مانع رسیدگی نیست و شعبه با توجه به مدارک موجود، به پرونده رسیدگی و مبادرت به صدور رأی می‌نماید». در ماده ۴۳ نیز به اختیار دیوان درخواستن حضوری متداعیین به نزد خود اشاره نموده است: «شعبه دیوان می‌تواند هر یک از طرفین دعوا را برای ادای توضیح دعوت نماید و در صورتی که شکایت از ادارات و واحدهای مذکور در ماده (۱۰) این قانون باشد، طرف شکایت مکلف به معرفی نماینده است».

علاوه بر آنچه گفته شد، در حقوق اسلام نیز اصولاً دسترسی مستقیم به قاضی فضیلت دارد که نمودی از آن را در ماده ۱ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب دیدیم. به بیان دیگر، گویا اساساً شیوه دادرسی در حقوق اسلام با آگاهی از تحولات تاریخی حقوق روم و بعد از آن حقوق مشترک رومی پدیدار شده است. در فقه و در ادب قضا در اسلام، تأکید شده است که در ب افاق قاضی باید به روی مردم باز باشد؛ او نباید حاجب داشته باشد و کسی مانع حضور مردم نزد قاضی نشود.^۱

در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز این مهم موضوع پذیرفته شده است. اصل ۳۴ قانون اساسی^۲ دادخواهی و دسترسی به قاضی را حق مسلم هر شخص می‌داند و حتی بر اساس این اصل، هیچ‌کس نباید اشخاص را از دسترسی به دادگاه منع کند. چنین کاری در حقیقت استتکاف از احقاق حق مردم به شمار آمده و جرم‌انگاری نیز شده است (ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی ناظر بر ماده ۵۹۸ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۷۰).

آنچه در ماده ۱ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب آمده بود، نیز با آوردن تعبیر «مراجعه مستقیم به قاضی» پرده از همان واقعیت لزوم دسترسی مستقیم به قاضی برمی‌دارد که امروزه با شیوع ویروس کرونا موجب نگرانی و ناکارآمدی شده است.

۲. جایگاه و مفهوم مدل اضطراری در آیین دادرسی مدنی

۲.۱. اضطرار در سامانه حقوق

مدل اضطراری در یک معنای کلی، در نظام حقوقی ایران، چیز ناشناخته‌ای نیست. شاید بتوان روش‌هایی همچون دادگاه‌های سیار، دادرسی‌های فوری، دستورهای موقت، قرار تأمین خواسته، اجرای موقت رأی پیش از قطعیت یافتن حکم یا عذرهای موجهی را که اصحاب دعوا یا وکلای آنها می‌توانند داشته باشند، بخشی از یک مدل اضطراری دانست. یا مواردی مانند ماده

۱. نک: سنگلجی، محمد، *قضا در اسلام*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴، صص. ۱۰۴ به بعد.

۲. اصل ۳۴: دادخواهی حق مسلم هر فرد است و هر کس می‌تواند به‌منظور دادخواهی به دادگاه‌های صالح رجوع نماید. همه افراد ملت حق دارند این‌گونه دادگاه‌ها را در دسترس داشته باشند و هیچ‌کس را نمی‌توان از دادگاهی که به‌موجب قانون حق مراجعه به آن را دارد، منع کرد.

۱۰۰ قانون آیین دادرسی مدنی سال ۱۳۷۹^۱ و تبصره آن را شاید بتوان چنین تفسیر نمود که معطوف به اتفاقاتی است که ممکن است بر حضور اصحاب دعوا و یا قاضی اثر داشته باشد. با این وصف، به باور نگارنده، شیوه دادرسی اضطراری در این نوشته متفاوت از آن مفهومی است که در بالا بیان گردید. این شیوه چهار ویژگی اصلی دارد:

۱. موقتی است؛ یعنی یک دوره‌ای این شیوه کار می‌کند و بعد کنار می‌رود.
  ۲. حیاتی است؛ یعنی هدف آن حفاظت از زندگی، بهداشت و سلامت و جان مردم است.
  ۳. سریع است؛ یعنی اگر در شرایط عادی اوقات دادرسی تا ۴۵ دقیقه یا یک ساعت طول می‌کشد، در این شیوه، رسیدگی باید در یک ربع انجام شود یا حتی به صورت مجازی و با کمک فناوری اطلاعات و ارتباطات انجام شود.
  ۴. بهینه است؛ یعنی با کمترین امکانات انجام می‌شود.
- توجه به این نکته ضروری است که شیوه دادرسی اضطراری، مربوط به ذات عمل قضاوت و دادرسی نمی‌شود. ذات عمل دادرسی، یعنی تمیز حق که به باور نگارنده اضطراربردار نیست. هیچ‌گاه دادگستری قابل تعطیل کردن نیست و درب آن همیشه باید به روی مردم باز باشد. اما همه سخن در مدل دادرسی اضطراری در این است که چه تدبیری باید اندیشید تا با کمترین آسیب همراه باشد.

در حقوق، اضطرار موجب سقوط حکم وضعی می‌شود. مثلاً اگر فردی از جایی در حال عبور است و ببیند که مغازه‌ای آتش گرفته و شیشه را بشکند و آتش را خاموش کند، آن فرد مسئولیت مدنی خسارت وارد به شیشه را نخواهد داشت. بدیهی است که این مفهوم در اینجا مورد توجه ما در این نوشته نیست؛ ما نمی‌گوییم که اگر در شرایط اضطراری قضاوت بد انجام شود، قاضی مسئولیت ندارد. ما نمی‌گوییم اگر در این شرایط کیفیت قضایی پایین بیاید، نظام قضایی مسئولیت ندارد. این مفهوم در شیوه دادرسی اضطراری مورد توجه ما به کلی، نیست.

۱. ماده ۱۰۰: «هرگاه در وقت تعیین شده دادگاه تشکیل نشود و یا مانعی برای رسیدگی داشته باشد، به دستور دادگاه نزدیک‌ترین وقت رسیدگی ممکن معین خواهد شد.»
تبصره: «در مواردی که عدم تشکیل دادگاه متناسب به طرفین نباشد، وقت رسیدگی حداکثر ظرف مدت دو ماه خواهد بود.»

مفهوم دادرسی اضطراری، در اینجا چیزی شبیه قوه قاهره است، نه آنکه اثر آن را کاملاً داشته باشد. همان‌طور که در حقوق تعهدات، چه قانونی و چه قراردادی، فورس مازور (قوه قاهره)، مسقط تکلیف است یا دست‌کم تکلیف را معلق می‌کند، اینجا ما به شیوه‌ای نیاز داریم که یا در بعضی موضوعات مسقط برخی تکلیف‌ها باشد یا حداقل بر آنها اثر تعلیقی داشته باشد. مثل موردی که در بخشنامه شماره ۱۰۰۰/۴۰۶۳/۲ مورخ ۱۳۹۸/۱۲/۱۲ معاون اول قوه قضائیه برای روزگار شیوع کرونا، گفته شده است که رسیدگی به پرونده‌ها و اجرای احکام با موضوعات غیرضروری مانند تخلیه، به پس از شرایط اضطراری موکول شود. این بدان معناست که تخلیه اجرا نمی‌شود و نه اینکه حکم تخلیه باطل یا ملغی باشد؛ چرا که ممکن است خواهان یا محکوم‌له یا ضابطان دادگستری دچار بیماری باشند و اجرای این حکم موجب شیوع بیماری شود. در این مورد، به باور نگارنده، این بخشنامه تکلیف مأموران اجرا را ساقط کرده و هنگام اجرا را به شرایط عادی بعدی معلق نموده است. اما علی‌الاصول به نظر می‌رسد قوه قاهره می‌تواند در شرایط اضطراری برای دادرسی اثر تعلیقی داشته باشد که درباره آن بیشتر خواهیم نوشت.

۲.۲. رهبافت بخشنامه‌های کرونایی قوه قضائیه برای دادگستری با نگاهی به حقوق فرانسه

گزارشی در مورد دادگستری فرانسه آمده است که نشان می‌دهد تا تاریخ ۲۱ آوریل سال ۲۰۲۰ نزدیک هفده بخشنامه و آیین‌نامه و قانون و قواعدی مانند آن برای بحران کرونا در این کشور نوشته شده است.^۱ این بخشنامه‌ها و قوانین عنوان‌های مختلفی دارد و در تنظیم آنها بین دادرسی مدنی و کیفری، بازداشت و نگهداشتن متهمین و محکومین، و محاکمه و تحقیق تفکیک قائل شده‌اند.^۲

1. Coronavirus: panorama des textes publiés au 21 avril 2020, Dépêches JurisClasseur – Actualités, Arrêté du 17 avril 2020 portant création d'un traitement automatisé de données à caractère personnel afin d'évaluer et d'organiser les besoins en termes de quarantaine des étudiants ultramarins en mobilité dans l'Hexagone dans la perspective de leur retour sur leur territoire (A. n° MOMS2009958A, 17 avr. 2020).

2. Fonctionnement des juridictions, règles de procédure et délais: Ordonnance n° 2020-427 du 15 avril 2020 portant diverses dispositions en matière de délais pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (Ord. n° 2020-427, 15 avr. 2020). Ordonnance n° 2020-405 du 8 avril 2020 portant diverses adaptations des règles applicables devant les juridictions de l'ordre administratif (Ord. n° 2020-405, 8 avr. 2020). Décret n° 2020-383 du 1er avril 2020 portant dérogation au principe de suspension des délais pendant la période d'urgence sanitaire liée à l'épidémie de Covid-19 (D. n° 2020-383, 1er avr. 2020). Loi organique n° 2020-365 du 30 mars 2020 d'urgence pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (L. n° 2020-365, 30 mars 2020). Ordonnance n° 2020-341 du 27 mars 2020 portant adaptation des règles relatives aux difficultés des entreprises et des exploitations agricoles à l'urgence sanitaire et modifiant→

در نظام حقوقی ما تاکنون دو بخشنامه در این موضوع ابلاغ شده است که در آنها چنان تفکیکی دیده نمی‌شود؛ یعنی هر بند از آنها در مورد یک موضوع قضایی می‌باشد و تفکیکی بین امور حقوقی و کیفری در آن صورت نگرفته است. روشن است که در فاصله میان صدور بخشنامه اول که شامل ۱۰ ماده است^۱ و تا پایان فروردین ۱۳۹۹ جاری بوده و بخشنامه دوم که در ۲۲ ماده به تاریخ

←certaines dispositions de procédure pénale (Ord. n° 2020-341, 27 mars 2020). Circulaire du 27 mars 2020 de présentation des dispositions relatives à l'affectation des détenus et à l'exécution des peines privatives de libertés de l'ordonnance n° 2020-303 du 25 mars 2020 portant adaptation de règles de procédure pénale sur le fondement de la loi du 23 mars 2020 d'urgence pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (Circ. n° JUSD2008432C, 27 mars 2020). Circulaire de présentation de l'ordonnance n° 2020-304 du 25 mars 2020 portant adaptation des règles applicables aux juridictions de l'ordre judiciaire statuant en matière non pénale et aux contrats de syndic de copropriété (Circ. n° JUSC2008609C, 25 mars 2020). Circulaire du 26 mars 2020 de présentation des dispositions de l'ordonnance n° 2020-303 du 25 mars 2020 portant adaptation de règles de procédure pénale sur le fondement de la loi n° 2020-290 du 23 mars 2020 d'urgence pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (Circ. n° JUSD2008571C, 26 mars 2020). Circulaire du 26 mars 2020 de présentation des dispositions du titre I de l'ordonnance n° 2020-306 du 25 mars 2020 relative à la prorogation des délais échus pendant la période d'urgence sanitaire et à l'adaptation des procédures pendant cette même période (Circ. n° JUSC2008608C, 26 mars 2020). Décision du Conseil constitutionnel du 26 mars 2020 sur la loi organique d'urgence pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (Cons. const., 26 mars 2020, n° 2020-799 DC). Circulaire du 25 mars 2020 de présentation des dispositions applicables pendant l'état d'urgence sanitaire et relative au traitement des infractions commises pendant l'épidémie de Covid-19 (Circ. n° JUSD2008353C, 25 mars 2020). Ordonnance n° 2020-306 du 25 mars 2020 relative à la prorogation des délais échus pendant la période d'urgence sanitaire et à l'adaptation des procédures pendant cette même période (Ord. n° 2020-306, 25 mars 2020). Ordonnance n° 2020-305 du 25 mars 2020 portant adaptation des règles applicables devant les juridictions de l'ordre administratif (Ord. n° 2020-305, 25 mars 2020). Ordonnance n° 2020-304 du 25 mars 2020 portant adaptation des règles applicables aux juridictions de l'ordre judiciaire statuant en matière non pénale et aux contrats de syndic de copropriété (Ord. n° 2020-304, 25 mars 2020). Ordonnance n° 2020-303 du 25 mars 2020 portant adaptation de règles de procédure pénale sur le fondement de la loi n° 2020-290 du 23 mars 2020 d'urgence pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (Ord. n° 2020-303, 25 mars 2020). Saisine du Conseil Constitutionnel du 23 mars 2020 sur le projet de loi organique (Sénat, communiqué, 23 mars 2020). Circulaire du 14 mars 2020 relative à l'adaptation de l'activité pénale et civile des juridictions aux mesures de prévention et de lutte contre la pandémie Covid-19 (Circ. n° JUSD2007740C, 14 mars 2020).

۱. بخشنامه معاون اول قوه قضائیه برای پیشگیری از عوارض کرونا در واحدهای قضایی تاریخ: ۱۳۹۸/۱۲/۱۲، شماره: ۱۰۰۰/۴۰۶۳/۲ به کلیه واحدهای قضایی و اداری قوه قضائیه به منظور پیشگیری و کاهش عوارض ناشی از شیوع ویروس کرونا در واحدهای قضایی و اداری قوه قضائیه و حفظ سلامت همکاران و مردم عزیز و ساماندهی امور محوله در شرایط فعلی در اجرای مصوبات ستاد ملی مدیریت بیماری کرونا، تمامی واحدهای تابعه در انجام فرایند خدمات قضایی و اداری تا پایان فروردین ماه ۱۳۹۹ به شرح زیر اقدام نمایند:

۱. واحدهای قضایی و اداری از تشکیل اجتماعات و برگزاری همایش‌ها، نشست‌های قضایی و آموزشی به صورت حضوری اجتناب نمایند.

۲. از اعزام هیئت‌ها و انجام ماموریت‌های غیرضروری خودداری شود. ←

۱۳۹۹/۱/۲۷ صادر شده، فرصت بیشتری وجود داشته و کار بیشتری در این زمینه انجام شده و از تجربیات بخشنامه اول در تنظیم بخشنامه دوم استفاده شده است.

- ۳- با استفاده از ظرفیت ابلاغ الکترونیک و سامانه‌های پیام کوتاه به اصحاب پرونده‌هایی که اوقات دادرسی آنها تا پایان فروردین ماه ۹۹ می‌باشد، اعلام شود، جز در مواردی که بنا به تشخیص قضای حضور آنها در جلسه رسیدگی ضرورت دارد، به جای مراجعه حضوری مطالب خویش را به صورت لایحه به مراجع قضایی ارسال نمایند.
- ۴- آن دسته از همکاران محترم به‌ویژه قضایی که به لحاظ مشکلات جسمی و بیماری‌های زمینه‌ای امکان حضور مستمر آنها در محل کار وجود ندارد و نیز همکاری که در اجرای دستورالعمل سابق الصدور برای رسیدگی به پرونده‌های معوق محدوده ساعات اداری در خارج از وقت نیز تلاش و مجاهدت می‌نمایند، می‌توانند با هماهنگی رؤسای کل و مدیران مربوطه با انجام دورکاری به منظور رسیدگی به امور محوله اقدام نمایند.
- ۵- اوقات رسیدگی به غیر از مواردی که رسیدگی غیرحضوری امکان دارد و موارد ضروری و فوری، در صورت اقتضا، تجدید و وقت رسیدگی مجدد تعیین گردد.
- ۶- برای رسیدگی به شکایات و دادخواست‌های جدید که موجب تردهای مکرر ارباب رجوع و ازدحام مراجعین می‌شود، به جز در موارد ضروری و فوری وقت رسیدگی برای بعد از فروردین ماه تعیین شود.
- ۷- از هرگونه احضار و جلب افراد در موارد غیرضروری اجتناب شود.
- ۸- از انتقال زندانیان از یک حوزه قضایی به حوزه قضایی دیگر حتی‌الامکان اجتناب گردد.
- ۹- ضمن رعایت دستورالعمل تکریم مراجعان و احترام به شهروندان و اصحاب پرونده به نحو مقتضی از حضور افراد غیرمرتبط و همراهان اصحاب پرونده در واحدهای اداری و قضایی جلوگیری شود.
- ۱۰- توصیه‌ها و موارد ابلاغی ستاد ملی و ستاد استانی مدیریت بیماری کرونا و معاونت محترم امور مالی، عمرانی و پشتیبانی و رئیس کمیته پدافند غیرعامل قوه قضائیه در حد امکانات مورد توجه قرار گیرد.
- ۱- پیرو بخشنامه ۹۰۰۰.۲۰۴۰۶۳.۱۰۰۰-۹۰۰۰-۱۲.۱۲.۹۸ با توجه به مصوبات ستاد ملی مبارزه با کرونا و لحاظ قوانین و مقررات و نظر ریاست محترم قوه قضائیه به‌ویژه تأکیدات ایشان در جلسه ویدئو کنفرانس ۹۹.۰۱.۲۰ و به منظور پیشگیری از خطرات احتمالی ناشی از ویروس کرونا، لازم است کلیه واحدهای ستادی، قضایی و سازمان‌های تابعه قوه قضائیه به شرح زیر اقدام نمایند:
  - ۱- معاونت‌ها، واحدهای قضایی مرکز و دادگستری‌های کل، موارد قابل دورکاری و چگونگی انجام آن را با حضور دو سوم نیروها، پیش‌بینی و اقدام نمایند.
  - ۲- در مواردی که امکان دورکاری وجود دارد، با نظارت مسئول ذی‌ربط، برنامه‌ریزی به نحوی باشد که حضور افراد در محل کار در زمان واحد کمتر باشد.
  - ۳- رسیدگی به پرونده‌های امنیتی، مفاسد اقتصادی، پرونده جرائم خاص و خشن، پرونده‌های مرتبط با مسائل کرونا و پرونده‌هایی که شاکی خصوصی اصرار بر رسیدگی دارند، با رعایت ضوابط بهداشتی، در اولویت قرار گیرند.
  - ۴- استفاده حداکثری و به موقع از ابزار الکترونیک در تمام مراحل اداری رسیدگی به پرونده‌ها توسعه و ارتقا یابد. در این خصوص، استفاده از سامانه‌های پرداخت الکترونیک و ارتباط تصویری امن داخلی نیز فراهم گردد.
  - ۵- از ظرفیت‌های موجود در ماده ۶۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری، موضوع سامانه‌های ویدئو کنفرانس و سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی در مراحل رسیدگی به منظور تحقیق از اصحاب دعوی، اخذ شهادت از شهود و یا اخذ نظرات کارشناسی، حتی المقدور استفاده شود، مرکز آمار و فناوری اطلاعات می‌تواند از طریق دفاتر خدمات قضایی برای راه اندازی سامانه‌های مزبور استفاده کند. ←

- ۶- ارجاع دستورات و استعلامات از سوی مراجع قضایی و ارسال شکوائیه‌ها، گزارش‌ها و اعلام نتایج اقدامات انجام شده از سوی مراجع مرتبط با قوه قضائیه، از قبیل ضابطان، وکلاء، کارشناسان رسمی، مشاوران و هیئت‌های منصفه حتی‌الامکان به صورت الکترونیکی انجام شده و استفاده از خدمات خودکاربری در خصوص اوراق قضایی از قبیل ارسال لوایح و گواهی عدم سوء پیشینه کیفری گسترش یابد.
۷. رسیدگی به پرونده‌ها و اجرای احکام با موضوعات غیر ضروری مانند تخلیه به زمان پس از شرایط اضطراری موکول شود.
۸. با استقرار پیشخوان در مبادی ورودی مراجع قضایی به صورت متمرکز و بهره‌گیری از ظرفیت نیروهای زبده و توانمند برای ارشاد ارباب رجوع و ارزیابی خواسته‌های مراجعین ترتیبی اتخاذ گردد تا از تردد و حضور غیرضروری در داخل ساختمان‌های دادگستری ممانعت به عمل آید.
۹. از کلیه ظرفیت‌های قانونی به منظور کاهش رفت و آمد به مراجع قضایی بهره‌گیری شود تا حتی‌المقدور جلسات دادگاه با حضور حداقلی مراجعین برگزار گردد.
۱۰. در مواردی که الزام به حضور شخص در مراحل رسیدگی وجود دارد، برای جلوگیری از ایجاد تجمع یا منظر ماندن طرفین پرونده‌های اوقات دادرسی در شعب با توجه به فاصله‌گذاری مناسب تعیین و ابلاغ شود.
۱۱. اوقات و مراحل رسیدگی از طریق پیامک به ارباب رجوع اطلاع‌رسانی شود و موارد غیرضروری بودن حضور در پیامک‌ها مورد تأکید قرار گیرد.
۱۲. در صورت لزوم، در ارسال احضاریه برای متهمان به همراه داشتن کفیل یا وثیقه مناسب یادآوری گردد.
۱۳. در موارد ضرورت، به منظور کاهش رفت و آمد همکاران قضایی، سازو کار مناسب با رعایت جوانب حفاظتی برای ارسال و اعاده پرونده‌های قضایی برای بررسی و تعیین تکلیف به منازل قضات تهیه و اجرا گردد. همچنین، مرکز آمار و فناوری اطلاعات ظرف مدت دو هفته در حدود امکانات دسترسی به سامانه‌های اداری، مالی و قضایی را حسب مورد برای کارکنان اداری و قضایی فراهم نماید.
۱۴. استفاده حداکثری از نهادهای ارفاقی، از قبیل تعویق صدور حکم، حکم به معافیت از کیفری تعلیق تعقیب، تعلیق اجرای مجازات و بهره‌مندی از ظرفیت‌های موجود، مانند تعیین مجازات‌های درجه ۷ و ۸ مندرج در ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی و مجازات‌های جایگزین حبس مورد توجه قضات صادرکننده حکم قرار گیرد.
۱۵. سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور با همکاری مرکز آمار و فناوری اطلاعات بستر لازم را برای ارتباط صوتی-تصویری برای انجام امور قضایی بین زندان‌ها و مراجع قضایی فراهم نماید.
۱۶. در موارد ضروری، حضور قضات دادسرا و دادگاه در زندان‌ها برای انجام تحقیق و رسیدگی، با هماهنگی دادستان و رئیس حوزه قضایی، بلامانع است و مسئولان زندان‌ها نسبت به تمهید و تعبیه فضای فیزیکی مناسب با رعایت ضوابط بهداشتی اقدامات لازم را معمول دارند.
۱۷. اعزام متهم و زندانی در صورت ضرورت صرفاً با تشخیص و دستور مقام قضایی با رعایت ضوابط بهداشتی در خصوص اعزام زندانیان انجام خواهد شد.
۱۸. از تمام ظرفیت شوراهای حل اختلاف و مقررات میانجیگری برای صلح و سازش بین اصحاب دعوی استفاده شود.
۱۹. با توجه به زیرساخت‌ها و تمهیدات موجود، تمام مکاتبات سازمانی قوه قضائیه، با سازمان‌های تابعه مانند سازمان‌های زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی، ثبت اسناد و املاک و پزشکی قانونی به صورت الکترونیکی انجام شود و از ارسال غیر الکترونیکی، پستی و یا به وسیله پیک خودداری گردد. ←

در بخشنامه دوم یک نکته بسیار مهم دیده می‌شود که البته از مفاد بخشنامه اول هم، استنباط‌شدنی بود (آنچنان که بعضی از مراجع قضایی این راهکار را برگزیدند) و آن بند ۱ این بخشنامه است.

این بند می‌گوید: «معاونت‌ها، واحدهای قضائی مرکز و دادگستری‌های کل، موارد قابل دورکاری و چگونگی انجام آن را با حضور دوسوم نیروها، پیش‌بینی و اقدام نمایند؛» یعنی معاونت محترم قوه قضائیه این موضوع را به این اشخاص واگذار می‌کند و این مطلب خیلی مهمی است. تا پیش از این تردید بود که آیا خود قاضی یا خود رئیس مجتمع با توجه به شرایط هر منطقه، می‌تواند چنین تصمیمی بگیرد؟ به‌ویژه با توجه به اینکه این بیماری در هر منطقه به شکلی بروز کرده و برخی از قضات یا کارمندان را مبتلا کرده است. حقیقت این است که در این مدت تجاربی به دست آمده و بازخوردهایی از دادگستری‌های استان‌ها به قوه قضائیه هم داده شده است. به نظر می‌رسد در شیوه دادرسی اضطراری، دادگستری‌های کل می‌توانند با توجه به شرایط محیطی و جغرافیایی و شرایط و تعداد بیمارانی که دارند، مواردی را انتخاب کنند که ذات عمل قضایی را تعلیق نمی‌کند، ولی حواشی آن را تعلیق می‌کند.

یکی از مواردی که می‌توان از تجربه حقوق فرانسه در بحران کرونا استفاده کرد، این است که مواردی در بخشنامه‌ها وجود دارد که فقط دادگستری در تدوین آن دخالت نداشته است؛ یعنی گاهی ذیل بعضی مواد نکته‌ای از کانون وکلا ذکر شده که در مورد این ماده، نظر کانون وکلا هم چنین بوده و این نظر در متن ذکر شده است. به نظر می‌رسد دادگستری‌های استان‌ها

→ ۲۰. با توجه به زیرساخت‌های موجود، کلیه اقدامات مربوط به فرآیند کارشناسی، اخذ حق الزحمه کارشناسی و همچنین امور مربوط به وکالت از طریق سیستم خودکاربری و با مکاتبات الکترونیکی با مراجع قضایی انجام پذیرد.

۲۱. معاونت منابع انسانی قوه قضائیه با همکاری مرکز آمار و فناوری اطلاعات نسبت به راه‌اندازی سامانه آموزش الکترونیک برای اجرای دوره‌های آموزشی بدو و ضمن خدمت کارکنان و قضات و برگزاری آزمون‌ها اقدام لازم را به عمل آورد. همچنین، اقدامات مدیریتی مانند اعزام هیئت‌ها به استان‌ها به صورت غیرحضوری انجام گردد.

۲۲. مرکز آمار و فناوری اطلاعات با همکاری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی اطلاعات مربوط به افراد قطعی مبتلا به کرونا را دریافت کرده و از طریق سامانه‌های مربوط به صورت برخط در اختیار مراجع قضایی قرار دهد. چنانچه یکی از اصحاب دعوی مبتلا به ویروس کووید ۱۹ باشد، تعویق رسیدگی با ذکر علت به سایر اصحاب دعوی اعلام شود.

می‌توانند در اتخاذ تصمیم برای چنین شرایطی از کانون‌های وکلای دادگستری یا حتی کانون‌های کارشناسان رسمی دادگستری کمک بگیرند، نه به این معنی که تصمیم‌گیری را به آنها واگذار کنند، بلکه از کمک و مشورت آنها بهره بگیرند. در حال حاضر، همه امکانات عمومی باید برای مدیریت بحران بسیج شود و چنین مشورت‌هایی در این راستا خواهد بود. گذاشتن همه فشار و مشکلات و آسیب‌های ممکن بر دوش دادگستری و قضات، مشکل را حل نمی‌کند و می‌تواند مدیریت بحران را در حوزه قضایی دشوار کند.

۳. غافلگیری بشر در بحران کرونا و تعلیق برخی اقدامات

۳.۱. ابعاد غافلگیری و نارسایی ابزارها

بحران کرونا و وضعیت استثنایی پیش‌آمده، موجب غافلگیری بشر شد. فراتر از آن باید گفت که فقط انسان غافلگیر نشده است، بلکه ابزارها و آیین‌های ساخته انسان نیز غافلگیر شده‌اند. ابزارهایی که نظام قضایی ما برای مدیریت امور در شرایط بحران در اختیار دارد، همان ابزارهای شرایط عادی است و این ایجاد مشکل می‌کند. به منظور تقریب به ذهن می‌توان از تمثیلی استفاده کرد. فرض کنید وجود الکل طبی در منازل در شرایط عادی بسیار به ندرت اتفاق می‌افتد، اما در شرایط شیوع یک بیماری عفونی مانند کرونا، برای تهیه هرگونه ضدعفونی‌کننده لازم است هفتاد درصد آن الکل باشد. در شیوه دادرسی اضطراری نیز امکانات مربوط به شرایط عادی تنها حدود ۲۰ تا ۳۰ درصد نیازهای این شیوه را تأمین می‌کند و ۷۰ درصد محتوای رسیدگی اضطراری باید امکانات فوق‌العاده باشند که برای مقابله و مبارزه به کار می‌روند. به بیان دیگر، در شرایط اضطراری باید به همه ابعاد دادرسی توجه شود. نمی‌شود دادخواهی مانند شرایط عادی صورت بگیرد، ولو اینکه با ابزار الکترونیک یا ویدیو کنفرانس باشد و یا مثلاً قاضی در منزل و از راه دور رأی بدهد یا حتی رأی به صورت الکترونیک هم به اصحاب دعوا ابلاغ شود. در این صورت به یک بُعد دادرسی توجه نشده است. در این نگاه برای مدیریت بحران، فقط لحظه تقدیم دادخواست تا صدور رأی دیده شده و حقوق مردم و اصحاب دعوا، پس از صدور رأی نادیده‌گرفته شده است. یک بُعد دیگر دادرسی این است که پس از صدور رأی یکی از اصحاب دعوا آن را به نفع خود و دیگری آن را به ضرر خود می‌داند و طرف محکوم‌علیه، باید در این شرایط شیوع

بیماری، به دنبال تجدیدنظرخواهی و فرجام‌خواهی و ... باشد و این امر می‌تواند سلامتی مردم را به خطر بیندازد.

۳.۲. تعلیق صدور حکم به عنوان ویژگی اصلی شیوه دادرسی اضطراری

در شیوه دادرسی اضطراری، ذات عمل قضایی که عبارت از تمیز حق است، باید معلق شود. در این شیوه فقط باید مقدمات رسیدگی انجام شود، پرونده‌ها باز نگه داشته شوند و تا جای ممکن رأی صادر نشود تا مقتضای تجدیدنظرخواهی ایجاد نشود.

باید توجه داشت که این موضوع به معنای تعطیلی محاکم و مراجع قضایی و شبه قضایی نیست. قطعاً دادگستری تعطیل‌بردار نیست. اصلی در دادرسی هست به نام اصل همیشگی بودن دادرسی. نمونه‌های آن را می‌توان در نظام آیین دادرسی ایران در موارد متعددی مشاهده کرد؛ مواردی مانند قرار دستور موقت که در روز تعطیل صادرشده است، یا قاضی کشیک که در ایام تعطیل هم حضور دارد یا حضور مقام قضایی در صحنه جنایات، ریشه‌دار در همین اصل است. اینها همه دسترسی مستقیم به خود قاضی یا ضابطین قضایی را ایجاد می‌کند.

اما در اینجا سخن بر سر این است که ذات عمل قضایی را می‌شود تعلیق کرد. یعنی دادخواهی‌ها از مردم به صورت الکترونیک پذیرفته می‌شود و مثلاً اظهارات شهود نیز به صورت ویدیو کنفرانس دریافت و ثبت می‌شود و ... . اما تا جایی که ممکن است، صدور رأی تعلیق می‌شود؛ زیرا با صدور رأی از دادگاه نخستین، طرق شکایت آغاز می‌شوند. بر همین اساس بود که در حقوق فرانسه نیز مرور زمان دادخواهی معلق شد. این بدان معناست که مردم برای ثبت شکایات یا دعاوی خود نباید در این شرایط عجله کنند و آغاز فرایند دادرسی را بتوانند به تأخیر بیندازند. البته این تعلیق مرور زمان، به جز خود دادخواهی در مورد طرق شکایت (همچون تجدیدنظرخواهی) نیز می‌تواند اعمال شود. به‌عنوان مثال، در فرانسه گفته شد که طرق شکایت تا یک ماه بعد از رفع شرایط اضطراری تمدید می‌شود. یعنی مهلت اعمال حق تجدیدنظرخواهی که در حقوق فرانسه یک ماه است، به اصطلاح متوقف می‌شود و تا یک ماه بعد از اعلام دولت مبنی بر اتمام بحران کرونا، امکان اجرا دارد. نظام دادگستری فرانسه با این کار در واقع از حجم مراجعه مردم به دادگستری، به دلیل شکایت از رأی کاسته است.

۳.۳. سازش میان تعطیل‌ناپذیری دادگستری و مدل اضطراری دادرسی مدنی

تعطیلی یک مفهوم صفر و صدی نیست. این درست است که قوه قضائیه بر اساس اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نمی‌تواند دادگستری را تعطیل کند، ولی می‌تواند گستره آن را کاهش بدهد. در حقیقت می‌تواند تعطیلی‌های مقطعی در بخش‌هایی از زیرمجموعه خود را تصویب کند و در این شرایط بحرانی انجام دهد؛ به نحوی که اطلاق قوه قضائیه بر آن نهاد از بین نرود. مثلاً می‌تواند شعب رسیدگی‌کننده را تقلیل دهد. به‌عنوان مثال، از هشت هزار شعبه حقوقی یک‌سوم شعب را فعال نگه دارد. این تعطیلی به باور نویسنده، منافاتی با قانون اساسی ندارد؛ چراکه این موضوع، ابدأً به معنای تعطیلی نظام عدالت کشور نیست. باید توجه داشت که بر اساس همین قانون اساسی، حفاظت از جان و مال و بهداشت و سلامت مردم نیز از وظایف حاکمیت جمهوری اسلامی است که قوه قضائیه بخشی از آن حاکمیت می‌باشد. ایراد مخالفت با قانون اساسی ممکن است به مصوبات ستاد ملی مبارزه با کرونا، همچون قرنطینه و محدودیت تردد و تعطیلی کسب‌وکارها و ... نیز وارد شود، ولی همگان اعمال حاکمیت در چنین مواردی را که ارتباط مستقیم با سلامتی عمومی دارد، تأیید می‌کنند. راست است که در این شرایط، قوه قضائیه نباید به کلی تعطیل شود و اساساً چنین چیزی ممکن هم نیست، اما قوه قضائیه می‌تواند به‌طور موردی و با تقلیل ساعت کار و کاهش نیروی انسانی و با ایجاد تنوع در روش پذیرش دادخواهی، عملاً بخش‌هایی از دادگستری را خاموش کند، تا به سلامت عمومی آسیب نرسد.

۴. عذر موجه، برخی راهکارهای اضطراری و آینده آیین دادرسی

۴.۱. توسعه مفهومی عذر موجه برای مدیریت شرایط کرونایی

آنچنان‌که گفته شد، در شرایط همه‌گیری بیماری، تعلیق مواعد شکایت ضرورت دارد. حال که در نظام حقوقی ما این تعلیق صورت نگرفته است، باید به باب عذر موجه متوسل شد. اشکالی که به این امر وارد است، اینکه این عذر موجه دوباره باید نزد قاضی و در مراجعه حضوری مطرح و اثبات انجام شود. در بخشنامه دوم، در بند ۲۲ چنین آمده است: «مرکز آمار و فناوری اطلاعات با همکاری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی اطلاعات مربوط به افراد قطعی مبتلا به کرونا را دریافت کرده و از طریق سامانه‌های مربوط به‌صورت برخط در اختیار مراجع قضایی قرار

دهد. چنانچه یکی از اصحاب دعوی مبتلا به ویروس کووید-۱۹ باشد، تعویق رسیدگی با ذکر علت به سایر اصحاب دعوی اعلام شود». بر این اساس، قوه قضائیه می‌تواند با دریافت اطلاعات مبتلایان قطعی بیماری، از مراجعه آنها به دادگستری جلوگیری کند؛ اما می‌دانیم که در کشور ما تعدادی از افراد بدون مراجعه به بیمارستان، روند درمان را در منزل طی می‌کنند یا به وضعیت خفیف بیماری مبتلا می‌شوند و یا اینکه هیچ نشانه‌ای ندارند. بنابراین دریافت اطلاعات از وزارت بهداشت کافی نیست؛ هرچند می‌تواند به‌عنوان بخشی از راه‌حل مسئله در نظر گرفته شود. مناسب‌تر این بود که در بخشنامه، شرایط اضطراری به‌صورت پیش‌فرض به‌عنوان عذر موجه پذیرفته می‌شد. یعنی اعلام می‌شد که چون شرایط اضطراری ابلاغی ستاد ملی کرونا تبعیض‌بردار و قابل تشخیص نیست، هرکسی که در دادگستری پرونده دارد، از نظر دادگستری دارای عذر موجه است و این عذر موجه تا زمانی که پایان شرایط اضطراری اعلام شود، باقی خواهد بود. به باور نگارنده، اعلام چنین مطلبی در بخشنامه مخالفتی با اصول حقوقی نیز به وجود نمی‌آورد.

۴.۲. راهکارهای پیشنهادی برای گذر از شرایط کرونایی

به باور نگارنده، موارد زیر را می‌توان به‌عنوان راهکارهایی برای وضعیت کنونی پیشنهاد کرد: بهترین راه‌حل تعلیق دادخواهی و تعلیق شکایت از آرا تا رفع شرایط اضطراری ناشی از کرونا و یا تا زمان فراهم شدن زیرساخت‌های الکترونیک است؛ یعنی یا باید با تعلیق ثبت دادخواهی یا شکایت از رأی، مراجعات حضوری را تا حد ممکن کاهش دهیم تا این شرایط از بین برود یا اینکه امکان دادرسی الکترونیک به شکل خوب و قابل قبول آن را ایجاد نماییم؛ به‌نحوی که در هیچ مرحله‌ای از دادرسی نیاز به مراجعه حضوری نباشد.

می‌توان برای دادرسی مدنی سه مقطع را در نظر گرفت: مقطع مقدماتی، مقطع میانی و مقطع پایانی. در صورتی که امکان تعلیق دادخواهی به طور کلی وجود نداشته باشد، می‌توان مقطع پایانی را تعلیق نمود. نباید از قاضی انتظار داشت که هر ماه تعداد معینی رأی صادر کند و آمار خود را بالا ببرد. به نظر می‌رسد در وضعیت اضطراری کنونی، دادگستری صرفاً باید پس از پذیرش دعاوی، مقاطع مقدماتی و میانی دادرسی را انجام بدهد. یعنی اموری همچون تحقیق و تکمیل پرونده، تصمیم در مورد مرجع صالح و انجام اقدامات فوری و دستورهای موقت را در دستور کار

قرار دهد. اگر دادگاه در مورد پرونده، رأی صادر کند، آنگاه طرق شکایت از رأی مطرح می‌شود که موجب افزایش مراجعات حضوری و به خطر افتادن سلامتی عمومی می‌شود. در هر استان، به‌موجب اختیاری که در بخشنامه دوم به دادگستری‌های کل استان‌ها داده شده است، باید یک تیم تخصصی تشکیل شود که البته از نظرات کانون وکلا و کانون کارشناسان نیز استفاده کند. این گروه تخصصی بر اساس شرایط خاص هر استان، خطمشی آن استان در این شرایط اضطراری را تعیین نماید و کل مجموعه دادگستری در آن استان، بر اساس همین تصمیمات عمل کند.

اکنون که با گذشت مدتی از این بیماری، امکانات بهداشتی بیشتر از ابتدای این دوره فراهم شده است، باید در مبادی دادگستری‌ها، انواع ضدعفونی‌کننده‌ها، الکل، ژل، ماسک و... که موردنیاز است، به‌صورت رایگان یا با اخذ هزینه میان مراجعین توزیع شود تا درصد احتمال شیوع بیماری در محاکم دادگستری پایین بیاید. همچنین حتماً این امکانات به‌اندازه کافی در اختیار کارکنان و قضات دادگستری قرار گیرد تا سلامتی کارکنان دادگستری نیز تضمین شود.

توسعه ابزارهای الکترونیک یک اقدام جدی است و به نظر می‌رسد مرکز آمار و انفورماتیک قوه قضائیه استعداد این کار را دارد؛ کما اینکه همین حالا نیز در خیلی از موارد این امر صورت گرفته و در قانون آیین دادرسی کیفری ذیل باب دادرسی الکترونیک اجازه داده شده است (مواد ۶۴۹ به بعد قانون آیین دادرسی کیفری سال ۱۳۹۲ با الحاقات سال ۱۳۹۳ ناظر بر ماده ۱۷۶ آن).^۱ به‌عنوان مثال، می‌شود از امکانات وینار برای برگزاری جلسات استفاده کرد که در آن شناسه (آیدی) مهمان یا شناسه‌های افراد دخیل در هر پرونده قابل تعریف است و اصحاب دعوا می‌توانند در وینار حاضر شوند و قاضی می‌تواند اظهارات آنها را استماع کند و شیهه‌هایی مانند آن.

قوه قضائیه باید این احتمال را بدهد که توسعه بیش‌ازحد خدمات الکترونیک می‌تواند برای مردمی که آشنا نیستند یا مردمی که باید برای تهیه خدمات الکترونیک و جوهی بپردازند، دشوار

۱. درباره ابزارهای الکترونیک در دادرسی ر.ک: محسنی، حسن، چالش‌های ابلاغ (سنٹی، الکترونیک، سابقه و زبان)، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸، تابستان ۱۳۹۷، شماره ۲، صص ۳۲۱-۳۴۱.

باشد.^۱ بنابراین باید برای استفاده از اینترنتی که آنها را به دادگستری متصل می‌کند، یارانه بدهد و دسترسی را برای مراجعه‌کنندگان کم‌هزینه و حتی رایگان نماید.

قوه قضائیه باید برای کاهش حضور، انعطاف زیادی به خرج بدهد. مثلاً رسیدگی را به صورت تبادل لایحه انجام بدهد تا از حضور اصحاب دعوا یا وکیل آنها در محکمه جلوگیری شود. قضات باید اوقات دادرسی را به صورت طولانی‌مدت بدهند؛ یعنی در دعوی مدنی به‌جای اینکه یک وقت رسیدگی کوتاه را در این شرایط اضطراری تعیین کنند که چه‌بسا ناچار به تشکیل آن هم بشوند، می‌توانند وقت طولانی‌تری بدهند که هم شخص دچار اضطراب نشود و هم قاضی تحت فشار نباشد.

در این شرایط می‌توان از قواعد صلاحیت محلی عدول کرد و پذیرفت که در شرایط اضطراری، خواهان در محل اقامت خودش دعوی را طرح کند و خوانده هم در محل اقامت خودش با حضور در دادگستری مربوطه از طریق ابزارهای الکترونیک، پاسخ آن دعوی را بدهد؛ مثلاً اگر خواهان در تهران دعوی طرح کرده و خوانده در قم یا فارس حضور دارد، در دادگستری استان محل سکونت خود حاضر شود و با امکانات الکترونیک اقدام به دفاع کند. باید به کارشناسان مهلت بیشتری برای ارائه گزارش داد. به شکل اتوماتیک عدم ارائه نظر کارشناسی در مهلت مقرر، دارای عذر موجه تلقی شود.

قول بیمار باید علی‌الأصل پذیرفته شود؛ یعنی همین که شخص بگوید من بیمار و دچار این بیماری همه‌گیر هستم یا بودم و نتوانستم تجدیدنظرخواهی کنم یا در دادگاه حاضر شوم، علی‌الأصل در شرایط اضطراری پذیرفته شود، یعنی اصل صحت قول اجرا شود.

شرایط وکلای دادگستری نیز به عنوان همیاران دادگستری برای حضور در شهرهای قرنطینه یا خروج از آن و مسافرت‌ها بررسی شود و قول آنان درباره وجود عذر موجه یا معاذیر و پیشنهادهای بالا گفته، آسان پذیرفته شود.

۱. همچنین درباره رعایت اصل حقوق دفاعی و برخورد آن با آیین‌ها و ابزارهای الکترونیک ر.ک: محسنی، حسن و همایون رضایی نژاد، **دادگستری و پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات**، مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره ۴، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۲، صص ۱۱۷-۱۴۲.

۴.۳. تجربه همه‌گیری کرونا و آینده آیین دادرسی مدنی

با وجود اینکه این شرایط، آسیب‌هایی را برای مردم ما و دنیا به وجود آورده است، ولی ما را با یک تفکرات فلسفی مواجه می‌کند که فرصتی فراهم می‌آورد برای اینکه پیرامون بعضی از رفتارها و رویه‌ها و آیین‌هایمان فکر کنیم. به عنوان مثال، کاهش هزینه‌هایی که در این شرایط برای دادگستری انجام می‌شود، با کاهش برق و گاز و اوراق و چاپگر و هزینه‌های آنها، برای دستیابی به یکی از خواسته‌های دادگستری که بهینه کردن انرژی است، می‌تواند خیلی سودمند باشد.

از طرفی، اکنون دادگستری با کاهش نیروی انسانی و اعطای مرخصی و در حقیقت با انعطاف در شیوه رسیدگی‌ها در حال عمل به وظیفه خود و انجام ذات عمل قضایی است و امکان دادخواهی نیز برای مردم فراهم بوده و تعطیلی دادگستری اتفاق نیفتاده است، ولی توسعه استفاده از ظرفیت دادرسی الکترونیک نیز تجربه مفید دیگر در این شرایط است. دادگستری با استفاده از این ظرفیت، کار قضاوت را با انرژی، نیرو و هزینه کمتر و بهداشت بیشتر، ارائه می‌دهد و تجربه ارزشمندی را کسب نموده است که به نظر می‌رسد حتی بعد از این بحران، دادگستری با بهره‌گیری از تجربه فعلی، می‌تواند به مراجعین خود شیوه‌ای را در کنار دادگستری رایج و عادی پیشنهاد کند که از آن سبک‌تر، ارزان‌تر و آسان‌تر است و با امکانات الکترونیک انجام می‌شود. حتی می‌تواند این شیوه را رضایت‌مدار کند؛ یعنی اعلام کند که هم شیوه رسیدگی عادی وجود دارد که برای نمونه، شش ماه طول می‌کشد و هم شیوه رسیدگی الکترونیک وجود دارد که مثلاً یک ماه به طول می‌انجامد و نیاز به مراجعه حضوری هم ندارد.^۲

۱. تا تاریخ ۱۳۹۹/۴/۲۶، در فاصله نه چندان زیاد از تاریخ‌هایی که در این نوشته بدان اشاره شده، شمار بیماران و جان‌باختگان این ویروس پنهان و همه‌گیر جهانی به بیش از ۱۳/۵۷۵/۰۴۰ نفر دجاری و ۵۸۴/۵۵۶ نفر مرگ در جهان رسیده است. این آمار در تاریخ ۱۴۰۰/۱۲/۲۲ چنین است: ۴۵۷ میلیون نفر مبتلا در جهان و بیش از شش میلیون مرگ. در ایران بیش از هفت میلیون نفر دچار شده و بیش از ۱۳۹ هزار نفر جان خود را از دست داده‌اند. ر.ک:

<https://www.worldometers.info/coronavirus/> (22/12/1400).

۲. حل و فصل اختلافات در عرصه اینترنت در دنیا غیرحضوری انجام می‌شود، یعنی اختلافاتی که نام دامنه‌ها و سایت‌ها باهم دارند، حضوری نیستند، غیرمنطقی هم است که برای نام دامنه‌ای که در فرانسه مورد نقض گرفته است، شاکی به فرانسه برود. برای مطالعه در این باره ر.ک: صادقی نشاط، امیر، **حاکمان و مقررات حاکم بر اینترنت**، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۱، بهار ۱۳۹۰، شماره ۱، صص ۲۷۹-۲۹۳.

تجربه همین دو ماه باعث شده است که قضات علاقه بیشتری به استفاده از اینترنت در قضاوت پیدا کنند و مردم نیز علاقه بیشتری به اینترنت به جای حضور پیدا کردند. اگر ادعا شود برای مردم امروزه خواندن یک متن در گوشی و رایانه راحت‌تر از خواندن از روی کتاب و برگه شده است، دادگستری می‌تواند این ظرفیت را به‌ویژه برای افراد حرفه‌ای مثل وکلا و کارشناسان بپذیرد. قطعاً دادگستری می‌تواند از تجربیات دوران کرونا برای اداره بهتر دادگستری بهره‌بردارد. باید در نظر داشت که شیوه دادرسی اضطراری چهار ویژگی دارد: موقتی است، حیاتی است (به حیات مردم توجه دارد)، سریع است و بهینه است. اگر دادگستری بتواند از تجربه این چهار ویژگی در این روزگار دشوار استفاده کند، قطعاً بعد از گذر این بحران یک شیوه بهینه‌تر، کارآمدتر، سودمندتر و در دسترس‌تری را طراحی خواهد کرد؛ مشروط بر اینکه از تجربیات این ایام برای حفاظت از بهداشت، سلامت قضات، وکلا، کارشناسان و مراجعین دادگستری همه بهره‌بردارد. سخن پایانی اینکه تجربیات شیوه دادرسی اضطراری، در آینده باید به‌موجب قانون اعمال شود؛ یعنی نباید بعد از رفع وضعیت اضطراری، این شیوه همچنان به‌موجب بخشنامه ادامه پیدا کند. بی‌گمان با الحاق یک فصل یا چند ماده به قانون آیین دادرسی مدنی یا قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب، می‌توان این شیوه را در نظام آیین دادرسی مدنی کشور پیش‌بینی نمود.

نتیجه‌گیری

بخشی از مدیریت بحران کرونا در کشور در قوه قضاییه نمود می‌یابد. دادگاه‌های دادگستری و مراجع اداری و شبه‌قضایی هر یک بخش‌هایی از سامانه حل و فصل اختلافات کشور را انجام می‌دهند. این سامانه برای روزگار عادی طراحی شده است؛ گرچه در آن برخی آیین‌های ویژه دیده می‌شود، ولی بی‌تردید، هیچ سامانه سازگاری با شرایط همه‌گیری جهانی در روزگار کرونا وجود ندارد. تنها بشریت غافلگیر نشده، ابزارها و قوانین و مقررات نیز چنین شده است.

پس اصل سازگار شدن با این شرایط چه در بهداشت و نگهداشت خود و اطرافیان اصلی جهانی است و این سازگاری در دنیای حقوق، با تعدیل و تغییر برخی قوانین و رویکردهای حقوقی و قضایی میسر خواهد بود.

به باور نگارنده، نتیجه اصلی این پژوهش درک و پذیرش مدل اضطراری دادرسی مدنی است؛ مدلی موقتی، حیاتی، سریع و بهینه.

این شیوه و رهیافت مدیریت بحران کرونا در دستگاه قضایی به باور نگارنده، چنانچه با کار کارشناسی دقیق انجام شود، کمترین ناسازگاری را با اصول قانونی اساسی و وظایف دستگاه قضایی ندارد و این دستگاه را در خط اول مراقبت و حفاظت از بهداشت و جان و روان مردم و دادرسان و کارشناسان و وکلای دادگستری قرار می‌دهد.

در فاصله تقنین و وضع قواعد روشن‌تر برای این روزگار کرونایی، دادرسان می‌توانند از گنجایش مفاهیمی همچون تعلیق و عذر موجه در کنار ابزارهای الکترونیک بهره ببرند و با این کار، گام بلند خود را در احقاق حقوق مردم، استوار و دقیق‌تر بردارند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. سنگلجی، محمد، *قضا در اسلام*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۲. کاپلنتی، مورو و برایان جی گارث، *آیین دادرسی مدنی* (مقدمه-سیاست‌ها، گرایش‌ها و اندیشه‌ها در آیین دادرسی مدنی)، مجلد نخست از جلد ۱۳ دایره‌المعارف بین‌المللی حقوق تطبیقی، برگردان و پژوهش دکتر حسن محسنی، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۸.

مقاله

۳. صادقی نشاط، دکتر امیر، *حاکمان و مقررات حاکم بر اینترنت*، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۱، بهار ۱۳۹۰، شماره ۱، صص ۲۷۹-۲۹۳.
۴. محسنی، حسن و همایون رضایی نژاد، *دادگستری و پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات*، مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره ۴، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۲، صص ۱۱۷-۱۴۲.
۵. محسنی، حسن، *چالش‌های ابلاغ (سنتی، الکترونیک، سابقه و زبان)*، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸ تابستان ۱۳۹۷، شماره ۲، صص ۳۲۱-۳۴۱.

ب) منابع فرانسه

Article

6. Coronavirus: panorama des textes publiés au 21 avril 2020, Dépêches JurisClasseur – Actualités, “Arrêté du 17 avril 2020 portant création d’un traitement automatisé de données à caractère personnel afin d’évaluer et d’organiser les besoins en termes de quarantaine des étudiants ultramarins en mobilité dans l’Hexagone dans la perspective de leur retour sur leur territoire» (A. n° MOMS2009958A, 17 avr. 2020).